

הוראת מדעי-היהדות באוניברסיטה העברית

ברצוני לעמוד על תופעות אחדות במדעי-היהדות ועל הוראתם באוניברסיטה שלנו, כפי שהתגבשו במשך שלושים ושש השנים שבהן נהוג לימודם.

בשנת 1918 פירסם שמואל אבא פוזנסקי באלמנך היהודי (בשפה הפולנית) מאמר בשם 'סיכויי מדעי היהדות בפולין המתחדשת', ובו כתב: «קמה מדינת-פולין, אבל נראה, כי יהדות-פולין לא תזכה שוב לאותו מעמד מרכזי ומכריע כפי שזכתה לו במאה ה־ט"ז ובראשית המאה הי"ז. היא לא תזכה בו משום — כפי שאנו מאמינים באמונה רבה — שהמרכז היהודי יקום רק באותו מקום הזכאי לו והמיועד לכך, וזה יהיה וזה יכול להיות רק בארץ אבותינו ובארץ עתידנו — בארץ-ישראל. שם גם תגיע לתחייה חכמת-ישראל בדמותה המקורית, ומשם יקרינו חייה-רוח על כל תפוצות-ישראל. עלייך מרכז זה יתקיימו בתפוצות-ישראל, כמו בתקופת הבית השני, מוסדות מדע ותרבות, אולם אם ירצו לשמור על הקשר האמיץ עם כלל ישראל ולהשפיע עליו — יצטרכו להנהיג את לימודי היהדות בשפה העברית, כי אחרת יעלה בגורלם מה שעלה בגורל היהדות האלכסנדרונית.» פוזנסקי, שהיה תלמידו ומעריצו של שטיינשניידר וראה ברוב העושים בחכמת-ישראל במזרח-אירופה פובליציסטים או דילטאנטים (הוא היה מוכן להכיר, אחרי רנ"ק ורשי"ר, רק בפינסקר), העלה תוכניות להקמת מוסדות למדעי-היהדות בפולין וציפה לגדולות ממקור-הגידול של כוח-אדם ספוג יהדות ומהפגשתו במקום גידולו עם תרבות המערב והשכלתו. מותו ללא עת בשנת 1921 היה בו משום אבידה גם מבחינה זאת. דבריו על מקומה של ארץ-ישראל נתקיימו במידה ובצורה שאיש לא חלם עליהן, צורה שיש בה מן המבעית והמפחיד, המרומם והמשגיב כאחד. היינו

למרכז ללא היקף: שלוש רוחות פרוצות הן, ואנו — פנינו למערב בלבד. אך מרכז־היהדות במערב — האמנם פניהם ועיניהם אלינו? מאידך גיסא זכינו למה שלא ציפינו. אנו חיים ועובדים בחברה יהודית חופשית ויוצרת, המלאה בעיות, תעיות ותהיות כרימון, חברה שדפוסי החברה והרוח שבה רופפים והיא נאבקת עדיין על עיצוב דמותה. מה הם הישגיו של מדע־היהדות ומה הם תפקידיו ודרכיו במציאות זו?

את חשבונה של חכמת־ישראל ערך גרשום שלום פעמיים. בפעם הראשונה בשנת תש"ה, במאמרו המזהיר, הסוער והמעפיל, 'מתוך הרהורים על חכמת ישראל' ('לוח הארץ' לשנת תש"ה, עמ' 94 ואילך). היה זה חשבון נוקב, חשבון של הדמויות הדימוניות של צונץ, שטיינשניידר וגייגר — חכמי החיסול; חשבונה של חכמת־ישראל בתקופת הסתגלותה הבעל־ביתית, על הטאיה המרגיזים ביותר; ותיאור נלהב של שינוי הפרספקטיבה, שיינק את כוחו מתנועת התחייה הלאומית, בצירוף חששות כבדים מהסקת מסקנות פרטיות משינוי זה, חששות המסתכמים במשפטים: "לא הגיע הזמן לומר שירה, חכמת־ישראל צריכה תיקון בראש ובאברים. ומי יודע, אם נספיק עוד להשלים את המוטל עלינו." רוח אחרת היתה עמו בהרצאה, שפורסמה לפני שנה בביוולטין של מכון בק: 'מדעי־היהדות בעבר ובהווה'. כאן הדיון הוא מתון ושקול יותר והחשבון בכל הסעיפים נוטה לפחות, לתוספת נופך של חיוב גם למאזן השלילה בעבר. לגבי ההווה מכריעה בו הנימה החיובית, שאינה חסרה אמנם דר־משמעות ואף אינה מתעלמת מהסכנות האורבות לפתחה, אבל בסך־הכול מתלווה אליה תקווה, ואף רגש של סיפוק. סיפוק זה יש לו על מה שיסמוך. העניין במדעי־היהדות אינו מצטמצם עוד לד' אמות של מומחים ואנשי־מקצוע. אנו עומדים בפני תופעה, שלא היתה דוגמתה בשום מרכז של חכמת־ישראל בעבר, ואין דוגמתה גם בעולם היהודי כיום.

ספרי מדע ומחקר, שביסודם אינם מכוונים לקהל הרחב, זוכים לתפוצה באלפי עותקים ומופיעים במהדורות אחדות, הידיעות והתגובות עליהם בעתונות העברית היומית והפריו-דית מגיעות לאלפים. קהל-קוראים זה הוא מגוון ביותר, החל בחוגי השמאל הקיצוני, אנשי 'ספריית פועלים', וכלה במתכרבים ובמו"לים של 'מאה-שערים' ובני-ברק, שאמנם הם גודרים עצמם בכמה וכמה גדרים ומסתייגים בכל מיני סייגים, אבל אי-אפשר שלא להכיר ברבים מחיבוריהם וממהדורותיהם את השפעת מדעי-היהדות — על-פירוב השפעה חיצונית, כי באשר לתוכן נתהוו שלוש כיתות: מיעוטם עשויים להזכיר את שם המחבר והספר, אם ממחנה חכמת-ישראל הוא; אחרים יזכירו רק את שם הספר, כמבליעים בנעיה; ורובם יעלימו את שניהם — אבל לא מעיני הקורא המבין.

אין ספק שהישג זה הוא הישגם של כמה וכמה מחוקרינו, אשר הצליחו לתאר תופעות ומאורעות בהיסטוריה שלנו כפעולות וכמעשים של כוחות חיים ונאבקים. יסודות המציאות של ההיסטוריה היהודית זכו להעלאה חדשה מתהום הנשייה, לא רק על-ידי האת החופר באדמת הארץ, שגילה עובדות-חיים וגושי-חיים שלמים, אלא לא פחות מזה גם על-ידי חדירה מחודשת לתוך תעודות וטכסטים ידועים, שהיו חנוטים ואילמים וחסרי-ערך בידי חוקרים קודמים, ולכל היותר סיפקו להם אינפורמציה אנטיקוזארית. עתה נתגלתה חשיבותם הרבה כמקורות לתולדות החברה של עמנו בארץ ובגולה, שאמנם על-פירוב אינם התגלמות הטוב המוחלט והאידיאלי, ואף לא תמיד הם פרי שאיפה להגשמת אידיאות רוחניות, אלא בימת-חיים על אורותיה וצלליה, מלאת רציות ומאבקים, כשלונות הרבה והצלחות מעט. תולדות המחשבה הדתית — אם לנקוט שוב לשונו של ג' ש ל ז ם — שוחררו מן ההסגר של אידיאולוגיה מסלפת והועמדו על רבי-גוניותן. תמורות אלו בדמות חכמת-ישראל לא נעשו על-ידי הצהרות פרוגרא-

מאטיות — ואם היו כאלה שעשו כן הרי לא תרמו לתמורות בכיוון הנ"ל — אלא על-ידי התמחות בלהבת בחקירת פרטים ועל-ידי עבודה פילולוגית מפרכת בבלשנות. את ההישגים שהושגו יש לזקוף על חשבונם של חוקרים אלה, שהיו מוכנים למסור את נפשם על נכונותו של פרט זה או אחר, ושחתמו בשתי ידיהם על משפטו של מאפס וברד: "מי שאינו מוכן לקשור את שלום נפשו האישי בשאלה, אם גירסה זו של כתב-יד זה או אחר היא הנכונה — ירחיק עצמו מכל עסק במדע". האיר לנו מזלנו, וחוקרים אחדים מאלה נתברכו גם באינטואיציה ובאידיאות, שלא באו במקום עבודת-הגמלים אלא התלוז אליה.

עם כל הכרת-הטובה שאנו חייבים לכשרונותיהם ולעבודתם המסורה, ברור לנו שלא היו משיגים את אשר השיגו בלי זיקתם העמוקה לתנועת-התחייה בארץ ובלעדי העובדה, שניתן להם להורות באוניברסיטה מתוך חופש וחירות, ושלא היתה צפויה להם סכנת כיבוש נבואתם מטעמים שבאידיאור לוגיה. נוצרה מסורת של עבודה משותפת של מורים וחוקרים, הרחוקים זה מזה בהשקפותיהם בשאלות-יסוד ביהדות ואף באורח-חיהם, אבל המאוחדים בשאיפתם להכיר את היהדות, על כל תופעותיה, הדתיות והחילוניות, ללא משוא-פנים, ובאמצעות כלי-המחקר העומדים לרשותם של הבלשן, ההיסטוריון והארכיאולוג. מסורת זו היא יחידה במינה, ויש בה משום הישג רב-ערך לאוניברסיטה שלנו. אולי לא ידוע ברבים, שדווקא הפרופ' אפטיין ז"ל היה אחד הלוחמים נגד כל מגמה ונסיון להפוך את המכון למדעי-היהדות לבית-מדרש לרבנים מן הטיפוס האירופי. בתזכיר שהגיש למועצת המכון למדעי-היהדות, שנתכנסה בציריך בשנת תרצ"א, תבע, שלמקצוע התנ"ך יהיו מורים שונים "מפני היקף המקצוע וההבדלים שבהשקפות". מעלה יתירה היתה גם להוראה האוניברסיטאית בראשיתה, שלא היתה כפופה לתוכנית מסוימת

וברורה, וניתן למורים להורות מה שלבם חפץ ומה שהעלו ביגיעתם ובשקידתם. ברם, מצב זה העלה גם ספיחים, ולא כל מה שנתלבש בדמות מקצוע או חוג היה ראוי לשם זה ולמעמד זה. כמה מתופעות אלו עברו מן העולם, אך אחדות השאירו לנו סבל ירושה שלא השתחררנו הימנו עד היום. אמנם, ניתוספו חוגים חדשים, התרחב והתגוון מיבנם של חוגים ותיקים, גובשו תוכניות-לימודים ונקבעו תקנוני-בחינות לתארים השונים; אך אין שינויים אלה, בחלקם העיקרי, תוצאה של התפתחות-מבפנים בחקר מדעי-היהדות אלא תוצאה של גורמים שבמערכת-הלימודים הכללית באוניברסיטה ומחוצה לה.

מתעוררים בי ספקות, אם מיטיבים אנו לראות בעין פקוחה התפתחויות אלו, אשר בהכרח יתנו את אותותיהן גם בעצם טיבו וכיוונו של מחקר מדעי-היהדות, ואם אנו מוכנים להסקת המסקנות המתבקשות מהן. אי-לכך ברצוני לנגוע בגילוי-לב בכמה עניינים כלליים. לימודי-היהדות באוניברסיטה הם חלק ממערכת-הלימודים בפאקולטה למדעי-הרוח, אבל הם מהווים יחידה נפרדת גם מבחינת ארגונום וגם מבחינת מהותם. ההיסטוריה של עם ישראל לא נבלעה בהיסטוריה הכללית, הספרות העברית לא נכללה בספרות הכללית, הלשון העברית לא שובצה במסגרת הכללית של הבלשנות, הפילוסופיה העברית שומרת על מקומה על-יד הפילוסופיה הכללית, והקבלה, המצורפת לפילוסופיה העברית, אינה עומדת להשתעבד למדעי-הדתות. בקיום נפרד זה יש משום הדגשת הזיקה האמיצה של כל מקצועות מדעי-היהדות לידיעה מובהקת במקורות ראשונים; יש בה משום ערובה, שהבלשנות כמיבנה לא תבלע את חקר הלשון העברית, שהכוחות הפנימיים שפעלו בתולדות ישראל יבואו על גילויים המלא, שרציפותה של הספרות העברית תבוא על הערכתה המלאה, ושחקירתן של תגליות הארכיאולוגיה לא תתנהל בחלל

ריק. אין כאן מקום לחשש, שמא יבודדו מדעי־היהדות מן המתרחש בתחום מדעי־הרוח הכלליים, מחידושיהם בתחום המיתודה ובתחום התוכן. ייאמר לזכותם של לא מעטים ממורי מדעי־היהדות, כי הם הרחיקו את סכנת הבידוד ואף תרמו רבות לבניינם של כמה ממקצועות מדעי־הרוח הכלליים באוניברסיטה, שצמחו־וגדלו מתוך דרך עבודתם ומתוך הדרכת תלמידיהם, שאחדים מהם אף משמשים מורים במקצועות מדעי־הרוח הכלליים. אף ניתן לומר, שמדעי־הרוח הכלליים נמצאו גם הם נהנים מהפרדה זו, שכן שומה עליהם לרכו את עיונם בנושאים הגדולים והעיקריים של מקצועות־תיהם, ואין הם רשאים להסתפק בבירור בעיית היחסים והקשרים לענייני יהדות ויהודים; ובמידה שהם עוסקים בשאלות ספציפיות מסוג זה — מצפים מהם לגילוי גישות מיוחדות. לעומת זה עדים אנו לקשיים שהתעוררו ולתקות שהכויבו בהתמזג לימודי־יהדות עם לימודים כלליים מזיגה גמורה. הארכיאולוגיה, שהיתה למקצוע כללי, לא פסקה מלהיות בעיקרו של דבר ארכיאולוגיה של ארץ־ישראל, ואפשר שהפרדה היתה מביאה, על־אף הקשיים האובייקטיביים הכרוכים בדבר, לפיתוח עצמאי ומהיר יותר של הארכיאולוגיה הכללית, לפחות זו של האזורים שגישתנו אליהם חופשית. הכללתו של המשפט העברי במסגרת הפאקולטה למשפטים הביאה כמעט לכמישתו של מקצוע זה, שהבשיל בשעתו פירות חשובים במסגרת לימודי־היהדות. ושוב: היזמה לחידושו ולעידודו של תחום־מחקר חשוב זה יצאה מן המכון למדעי־היהדות.

ברם, על אף היותי דוגל בשיטה הנהוגה של ייחוד מדעי־היהדות, הנני סבור שלא מיצינו את כל האפשרויות הטמונות בהיותנו נמצאים בכפיפה אחת עם מדעי־הרוח הכלליים. עם כל החשיבות שאני מייחס למסגרת החוגים הקבועים, על תוכניותיהם, סבורני שיש נחיצות בשידוד־מערכות וביצירת

גונים חדשים וצרופים חדשים. להוראה הנפרדת של ההיסטוריה הכללית ושל תולדות עם ישראל נודעת אמנם חשיבות רבה והיא מחייבת-המציאות, אבל אינני רואה כל סיבה שלא להסכים ליצירת אפשרות-לימוד של חוג מצורף, שמחצית מן הקורסים שבו תהא בהיסטוריה כללית ומחציתה האחרת בתולדות עם ישראל. כמעט שלא ניסינו עדיין ללכת בדרך של מתן שיעורים מוגוראפיים וסמינריונים על נושאים ובעיות של שתי ההיסטוריות, שיהיו משותפים לתלמידי שני החוגים ושייתנו אותם מורי שני החוגים ביחד. זימון מעין זה, שייהפך לעניין של קבע ושיש לו מקום גם במסגרתם של מקצועות אחרים, עשוי להיות לברכה לא רק להוראה אלא גם למחקר.

מלא בעיות כרימון הוא עניינה של הספרות העברית. היה זמן שהספרות העברית החדשה היתה חוג-לימודים. היה בכך משהו מגוחך, שספרותה של תקופה אחת, בת מאה שנים, שמשקלה הספרותי — להוציא מספר סופרים גדולים ויצירות גדולות — אינו רב (אם לנקוט לשון זהירה), היתה למקצוע. היה לזה עוד פרצוף — אינני רוצה לומר איזה — כל עוד נלמדו הדברים על דרך ביבליוגראפית-ביוגראפית. אבל אחד ממורינו הצעירים, שחזר מהשתלמות בחוץ-לארץ, מקום שם למד וחקר ספרות בדרכים המקובלות כעת בעולם הגדול, שח לי: „אם אני בא ללמד על-פי הדרכים שלמדתי ולהשתמש בקאטיגוריות שהסכנתי להן — נשאר לי רק מעט מאוד לעשות באותו תחום שנקרא אצלנו ספרות חדשה“. חיפשו דרכים לתיקון המצב, ופעם צירפו לספרות החדשה את תולדות ספרות הגאונים והספרות הרבנית, משום שנמצא מורה מן המוכן, שנקט אף הוא בשיטת הביוגראפית. אמנם חל שינוי-מה לטובה, והחוג, הבנוי מדורים-מדורים, מורכב כעת ממדור להלכה ולאגדה, ממדור לשירת ימי-הביניים וממדור לספרות המוסר והדרוש מלבד הספרות החדשה, ובכך

תיקנו את עצמנו — אבל את עניינה של הוראת הספרות לא תיקנו. לפנינו לא רק צירוף הטרוגני של יצירות, מבחינת תוכן וצורתן כאחד, אלא גם ספק הוא בעיני אם צירוף זה משרת נכונה את המגמה הבאה לידי ביטוי בצירוף זה, היינו, את הוכחת רציפותה של הספרות העברית. ודאי, ידיעת מקורות ספרותנו העתיקה היא תנאי הכרחי להבנתם של משוררים וסופרים כגון ביאליק, מגדלי, עגנון והזו, אבל רק כעוד וכסעד. שכן מקומם של סופרים אלה ושל יצירותיהם הוא לאמיתו של דבר, על-יד ובתוך ספרות העולם בדורות האחרונים. דומה שיש גם כאן מקום לאותה דרך שהיצעתי לגבי שתי ההיסטוריות: צירופן של ספרות כללית חדשה ושל ספרות עברית חדשה.

ייתכן, שאת הפתרון לבעיות הנ"ל יש לחפש בדרך פירוקם של חוגים מסויימים לקורסים, אשר חיבורם יצטרף לכלל מסלול-לימודים, שאמנם לא יהא בו משום מקצוע אבל הוא יעניק לבוגר או למוסמך השכלה יהודית רחבה. הנהגת מסלול-לימודים כללי של מדעי-היהדות רצוי גם מבחינה אחרת. ארגון הלימודים באוניברסיטה אינו מבטיח, לפי שעה, השתלמות שמגמתה רכישת השכלה יהודית מקיפה. אפילו אצל תלמידים הבוחרים בשני חוגים במדעי-היהדות, יש ששכר מומחיותם, שהוא לעתים מדומה, יוצא בהפסד שגורמת בורותם בעניינים יסודיים וחשובים. יצירת מסלול-לימודים כזה תחייב מתן קורסים מסוג אחר מאלה הניתנים כעת, וכיון שיש השפעת-גומלין בין ההוראה באוניברסיטאות ובין המחקר — עלולה ריפורמה מעין זו גם לזרז אותנו במילוי תפקיד חשוב אחר המוטל עלינו: חיבור עבודות-סיכום. רובם של מדעי-היהדות — ובתוכם גם התחום שאני עוסק בו — לוקים ליקוי חמור בעניין זה. יובן, מדובר כאן בסיכומים ולא בכינוסים, בסיכומים שהם פרי חקירת פרטים ופרטי-פרטים. בעניין זה יש אצלנו יראת-הוראה, המובנת גם לאור אותם

סיכומים שנעשו בידי אנשים שאינם ראויים לכך, הנוטלים שמות ונושאים גדולים ומחברים סיכומים שהפרוץ בהם מרובה על העומד, והדומים — אם ננקוט לשונו של שטיינשניידר — לעצמות יבשות מבושלות במים. ברם, אין אנו בני-חורין ליבטל ממעשים גדולים אלה. המציאות שאנו חיים ופועלים בה ממציאה לנו את האפשרויות הגדולות, ששום דור של חוקרים לא זכה לשכמותן, לבצע את המשימה של בניין מדעי-היהדות. חיים אנו על עיים ותלי-חורבות של חיי בית-ישראל, כפי שנתגבשו במשך דורות, וניתן לנו להציץ מן החרכים ולגלות את כוחות ההתפוררות וההרס. בתיאור כל אלה נעשתה מלאכה מופלאה, אולי תוך גילוי של התלהבות יתרה והערכה מופרזת. אמת, אפשר לראות בסתירת-זקנים זו גם משום בניין, אבל דורנו, הנאבק עם מורשתו, הדוחה אותה בגלוי ומבקש את קרבתה בהסתר, דור זה פֶּמָה להארת אותם שרידי העבר שיוכל להשקיעם במסד בניין חיו המחודשים. הוא זקוק להם בבואו לעצב את דמות המדינה ומוסדותיה ואת חיי האזרח שבה; הוא זקוק לקנה-מידה להערכת מקומנו בין הגויים; הוא תוהה על יחסו לגולה בעבר ובהווה, ועדיין הוא נתון בכף-הקלע בין קטרוג קשה וגם ובין פרישת דוק וערפל של מליצות אידיליות על פני כל חרפה וקלון. רבים דשים בבעיית עתיד תרבותנו היהודית בארץ ומשמעותה ליהודי התפוצות. במאבק זה, המתחולל לעינינו, משמשים ככלי-נשק גם פרשיות של ההיסטוריה שלנו גם פסוקי מקרא ומאמרי חז"ל, המנותקים ממקום גידולם והמוצגים, לעתים, תוך זיוף וסילוף. ו«אנן מה נעני אבתריהו?» — ודאי לא על-ידי השמעת קולנו בשוק ההומה, אמנם, בשעת סכנה חובתנו כאזרחים להתריע, אבל ערכה של התרעה זו בערך המיחוס לנו כחוקרים וכמורים. אך ייתכן, שמילוי תפקידנו כראוי, כחוקרים וכמורים, עשוי למעט את הצורך בהתרעות. עובדה היא, שבארץ נמצא ציבור גדול

בשכבות השונות של העם, בערים, בכפרים, בקיבוצים ובמושבות, התאב לחכמה ולדעת והמעוניין בלימוד. האם אנחנו עושים די למענו? הלא דבר הוא, שרבים מאוד מבין מורי לימודי־היהדות באוניברסיטה לא השמיעו זה שנים הרצאה לפני ציבור רחב של משכילים מחוץ לירושלים; וצאו ושאלו את המחלקה להשכלת העם וימצאו לכם עובדות. גיתנות לנו תקופות־שבתון ואנחנו מנצלים אותן להשתל־מותנו ולעבודתנו; האם לא היה מן הראוי להפריש זמן־מה מתקופות אלו להשכלת מבוגרים? בכך עשויים אנו לסייע בהעלאת קרנם ובביצור מעמדם בחברה של אותם חוגים הרוצים ללמוד ולדעת; בכך עשויים אנו לעצור את השפעתם הגוברת של אלה הרוצים בחיים ללא אמות־מידה אחרות מחוץ לבידור הוול ולהנאה ללא אבחנה.

מיפגש מתמיד זה עם אנשים משכילים העומדים בתוך החיים, במקצועות שונים ובתפקידים שונים, עשוי גם להשפיע — ולדעתי לטובה — על טיב לימודינו ועל כיוונם ודרכם של מחקרנו.

דומה, שלא תמיד מעריכים מורי האוניברסיטה שלנו בכלל, ומורי מדעי־היהדות בפרט, את משמעותו של המקום שאנו עומדים בו ואת ערכו של המכשיר המסור בידינו. על־פירוב רוחנו נמוכה, ולפעמים אנו בורחים מן השאלות המכריעות החייבות להטריד אותנו גם במחקר וגם בהוראה. אך, למעשה, אין מפלט משאלות אלו, וגם מי שמדמה שעג לו עוגה בתחום מחקר או נושא בטוח ומובטח — אל ישיאו יצרו שמצא בית־מגוס, כי הרוחות המנשבות עלולות לקעקע גם את ביצתו. מי שעלה על דרך המחקר הביקורתי נעל את הדלת בפני התחשבות מופלגת עם דעות דוגמאטיות מסוג זה או אחר, ונותר לנו רק לצעוד בדרך זו ולהרים את תרומתנו מתוך רוח של ענווה וביקורת עצמית פורה ומפריה.